

*A nemzeti irodalomszemléletről**– egy irodalomtörténetben reménykedve*

„Tárgyi hűség szempontjából alkalmatlannak találtuk az eddigi rendszerezések vezéreszméit, mert alkalmazásuk megcsonkítja a múlt hagyatékát.”

(Horváth János: *Magyar irodalomismeret*)

CIHELŐDNEK A HALOTTAK

Meg kellene írni az elmúlt fél évszázad irodalomtörténetét nemzeti szempontból!

Meg kellene írni, mert korunk a hagyományvesztés időszaka. A negyvenéves diktatúra a hazugságra és a felejtésre épült. A demokrácia két évtizede a kulturális kilábalás kísérletének története is – a maga ambivalenciájában: nagy- és kisszerűségében, virágzásában és romlásában. Megújulás és értékpusztulás együtt van jelen benne. Irodalmunk látványos kibontakozása és társadalmi perifériára szorulása párhuzamosan ment végbe. A kulturális átrendeződés a közösségi emlékezet radikális átírását hozta magával, sőt afféle átértelmezését, amely alapjaiban rengeti meg. Irodalomszemléletünk kétarcúvá vált. Egyszerre ragaszkodik nemzeti jellegéhez, s kíván attól megszabadulni.

A rendszerváltoztatás az új jövő ígérését hordozta. Megteremtődött a lehetőség a diktatúra által elszakított szellemi-kulturális hagyományvonalakhoz való visszataláláshoz, illetve megszűnt a karantén: ismét mód nyílt a nyugati művelődés kortárs folyamataihoz való kapcsolódáshoz. Igaza van a mögöttünk hagyott század magyar politikai ideológiáit vizsgáló Gyurgyák Jánosnak, hogy a feltároló esély összetett gondolkodást kívánt. A múlt rekonstrukciója önmagában természetesen kevés, hiszen a feltárt múltat hozzá kell igazítani a jelen helyzethez. A megszakadt hagyományhoz való viszony tehát korántsem problémamentes. Az eltelt idő a tradíció vonzerejét csökkentheti, sőt érvénytelenítheti is tekintélyét. A folytonosság alapkövetelménye mindenféle hagyománynak, ám korszerűnek hat-e még a múlt öröksége? S mi történik akkor, ha a nyugati kulturális minták éppen nem a közösségi szokásrend és azonosságtudat helyreállítását láttatják áhított célként? Ha nem a modern polgári egyéniségfelfogáshoz való visszatérés ösvényeit pásztázza már a filozófia távcsöve, ellenkezőleg: az emberi személyesség és öntételezés viszonylagosságára és meghatározhatatlanságára esküszik a maga szenttelen módján?

Mi történik?

Magyarországon úgy esett, hogy irodalmunkban a nemzeti gondolat került az értékállítást negatív pólusára, míg az „újraértett” személyesség, a megváltozott nyelvfelfogás és a helyhez kötött rossz kulturális közérzet a pozitívra. (A megállapítás természetesen általánosító, a jellegzetes tendenciát jelöli!) A kultúrát, a politikát s egyáltalán: mindenféle közös cselekvést megingathatatlan székszisszel szem-

lélő elit hosszú távú berendezkedése ment végbe. Egy olyan általános emberijogi téziseket hangoztató (ahogy mondani szokás), „liberális” szellemiségű, a politikailag korrekt beszédhez minden körülmények között hű, „szakértői” értelmiségi réteg jutott pozícióba, amely az etnikai hovatarozást polgári szempontból meghaladottnak, a nemzeti kulturális kötődést determinálónak és beszűkítőnek, sőt akár kirekesztőnek, veszélyforrást hordozónak véli. Felfogásukban a nemzeti politikai tradíció a múltban domináns, jellegadó vonásai immár fenyegetésnek hatnak, művelődésünk sajátosságai avíttas, provinciális rekvizitumokká váltak. A kollektív tudatot szennyezetnek, korábbi formáiban folytathatatlanak láttatják. Az irodalomban minden ehhez társítható alkotót és poétikai törekvést szélsőséges kétellyel kezelnek. Alexa Károly megállapítása szerint olyasféle teoretikus erőszakosság jellemző a korra, amely tiltja és tagadja még az irodalmi elbeszélés mimetikus elvét is, s azt a kádári korra jellemző „politikai beszéd–ellenbeszéd avítt és primitív dichotómiájába sorolja”.

A kialakult elit mindenkori feladata kettős. Egyrésztől magára vállalja a kulturális-szellemi közvetítést a mértékadónak elfogadott Nyugattal szemben, másrésztől öröködik a felzárkózás útjára lépett magyar valóság szélsőségektől, retrográd tévelygésektől való megóvása felett. A kilencvenes években eluralkodott „kulturharc” a két politikai és kulturális elit között a liberális eszmerendszerhez kötődők szinte totális diadalát hozta. Némileg elrajzolva a képet, akár a sikerekről mint *eminens benmszülöttekről*, illetve a margóra szorítottokról mint *a reménytelenül pusztába kiáltók* gyülevész hadáról is beszélhetnénk. (No és a *jámbor békéltetőkről*, akik túllépnek e mai kocsmán, nem törődve szemléleti kizárólagosságokkal, egymást cáfoló értékrendekkel, mindenkit egyformán próbálnak szeretni.)

Mit jelent ez a jelenség az elméleti absztrakcióban?

Újabb hagyományszakadást mindenekelőtt! A magyar nyelvű nemzeti kultúra afféle átértelmezését, amelyben a kollektív sajátosságnak nincs relevanciája. Amint az egyoldalúan mintakövető szellemi progresszió és az individualitás állíttatik a közösségi eszmélkedés középpontjába, kiüresedik, önmaga tagadásába fordul a nemzeti jelző, majd feleslegessé válik. Az elitizmus torzképe uralkodott el a magyar irodalmon: az etnicizmustól, a nacionalizmustól való – irracionális vonásokat mutató – félelem. A származásbeli vagy véleménykülönbség miatti politikai, társadalmi és kulturális kivetettség történelmi tapasztalatainak tovább élő réme. A múlt újírásának igyekezete – mint a különbözős akarásának elemi cselekedete – a kulturális elhatárolódás jellegzetes tüneteit hozta magával. Rituális „gyilkosságokat”, szimbolikus alakok, így Nagy László és Csoóri Sándor „kiiktatásának” kísérletét a kulturális párbeszédből. (A Döbrentei Kornél elleni „hadjárat” már az elhatárolódás legszélsőségebb formáját, az Írószövetség szakadását, avagy a fizikai távolság biztosítását eredményezte a „műveltek” és a „barbárok” között.) A tabu megteremtését, amely a magyar zsidóság politikai vagy kulturális szerepének megvitatására vonatkozó tilalmat jelenti a beavatatlanoknak. Ehhez kapcsolódik a megbélyegzés technikája, mely az antiszemita és a provinciális jelzőket kombinálja – a lehetséges változatokra való tekintettel természetesen nem túlzottan nagy fantáziával. A nyelv fölötti rendelkezés akarata, a fogalmi, jelentésbeli

eltérések felerősítése, a tematizálás jogának kizárólagossága, a korszerűség- és haladáselv kisajátítása, illetve az interkulturális párbeszéd, a külföldi jelenlét monopolizálásának kísérlete a hozadéka még a jelen állapotnak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a korszerűség tételezése időközben némi fogalmi metamorfózison esett át. Kezdetben egyértelműen a kortárs szellemtörténeti átalakuláshoz volt társítva a jelentése, manapság inkább az irodalom létmódjához illeszkedő médiatechnológiai változások hatásának a felismeréséhez. A „nemzetiek” felé irányuló kritika is kettős. Egyrészt azt olvassák a fejükre, hogy képtelenek lépést tartani az ismeretelméleti változásokkal, magyarul: ostobák, másrésztől nem érzékelik a tudásformák mediatiszáltságának következményeit, vagyis: vakok. S mi mást is képviselhetne ez a buta és világtalan társaság, mint egy fejlődésében megrekedt, bezárkózó, anakronisztikus álművelődést?

Mindazonáltal a megvalósult szocializmus révai–aczéli kultúrpolitikájának egyfajta kontinuitását is jelenti ez a gyakorlat: a népi-nemzeti szemlélet veszélyesnek, ugyanakkor elmaradottnak, no és nemkívánatosnak nyilvánítását. Valóban mosolyra készítő a belátás: a szocialista „patriotizmus” ideológiája, a haladás és az internacionalista szocializmus ügyét szolgáló „igaz” hazafiság, a nemzet „felszabadítása” mindennemű elnyomás alól, a nemzetek fölötti kommunista világtársadalom felé haladás olyan jel-szavak, melyek kétségkívül asszociációra készítenek a globalitás kulturális hatásaival való bátor szembenézésre sarkálló, „korszerű” gondolkodóink eszmevilágával. Persze micsoda különbség, de a végkicsengés, miszerint a múlt hagyatéka dominánsan kettéválk egy haladó és egy retrográd, a mindenkori „korszerűségnek” nem megfeleltethető vonulatra, illetve a nemzetnek mint történelmileg létező kulturális egységnek nincs jövője – ugyanaz! S ne feledkezzünk meg a felülről vezényelt „kultúraváltás” elengedhetetlenségének hirdetéséről sem! Jól szemlélteti a végbement történet a magyar irodalomrepció két diszharmonikus modellje – melyek en passant jelenleg normatív helyzetben vannak.

Új idők új felfogását hozta magával Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete majd két évtizeddel ezelőtt. Ő bár használta a nemzeti paradigma kifejezést, ám teljes mértékben kifordította azt eredeti jelentéséből. Semmiféle nemzeti előfeltételezettséget, kollektív értékközösséget nem foglalt már magában a fogalom. A nemzeti jelzöt az ismeretelméleti progresszióból származtatott poétikai folytonosság számára sajátította ki. Számára e megvilágításban a magyar irodalom magától értetődően válik minőségileg is ketté: egy az európai tendenciákkal lépést tartó individualista, illetve a fejlődés útjáról le-letérő, öncélú távlatok irányába elkalandozó kollektivisták szemléleti tradícióra bomlik. A nemzeti paradigma fókuszába azonban az individualitás örvén a nyelvi történés függvényében folytonosan át- meg ártéltelmeződő, rögzíthetetlen azonosságú szubjektumkép került – mértékadó mintákat szem előtt tartva. A nemzeti paradigma pozitív azonosságfogalomból amolyan posztesztétikai szakkifejezéssé vált, az identitás definiálhatatlanságára utal. Hol van immár a közösségi megalapozottság és kiterjeszthetőség, ha az értéktudat elszakad tőle? Mitől „nemzeti” ez a gondolati modell, ha a korszerűség utáni loholás felismerhetetlenné teszi benne a kollektív azonosság mibenlétét?

Sokat látott emberek a megmondható: így készül a fából vaskarika!

A legutóbbi idők produktuma a Szegedy-Maszák Mihály–Veres András–Horváth Iván trió poszt-irodalomtörténete, amely már könnyed intéssel vesz búcsút egy eddig a maga összetettségében sajátunknak tekintett hagyománytörténés szűknek érzett korlátaitól. A szerkesztői koncepció a nemzeti kulturális örökség szerkezetének megváltoztatását tűzi ki célul. A lényeg: a globális folyamatok egységesülő művelődést eredményeznek, ezért a magyar kultúrát ahhoz kell igazítani. Azt kell keresnünk, miként járulhatnánk hozzá ehhez, s nem a helyi hagyomány különállását kellene – amúgy is reménytelenül – megóvni. Kultúránk egyes elemeinek a túléléséről van szó (mert az egész a mai valójában vélelmezhetően menthetetlen), s ennek feltétele művelődésünk töredezett mintázatként, a kiválasztott idegen tekintély(ek) szolgálai másaként való elbeszélése. Értsd: a részek esetleg beilleszthetők a nagy egészbe, a rendszerbe foglalt teljesség nem. A sajátos így áldoztatik fel az egyetemes távlatú túlélésnek, mivel valószínűleg csak az a produktum illeszkedhet a globalitásba, amely az ott tekintéllyel bíró, nagy nyelvi kultúrák által egyáltalán felismerhetőnek vagy elfogadhatónak látszik. Szegedy-Maszákék közösségi tudata bizarr módon eksztatikus jellegű: úgy próbálják meg a magyar irodalom emlékezetét megőrizni a jövő számára, hogy egyben meg kívánják szabadítani saját kulturális előfeltételezettségétől.

Mindazonáltal az irodalomtörténetnek mint mindenféle ideologikus célelvűségnek alávett leíró, normaállító formának az elvetése a szerkesztők részéről Halbwachs probléma-felismeréséhez is terelhet bennünket: a kollektív emlékezet szemben áll a történelemmel! Az előbbi a hasonlóságot és a folytonosságot tartja szem előtt, a történelem a különbségek és a kontinuitáson való szakadások észlelésére fogékony. Ahol megszakad az emlékezés fonala, ahol véget ér a hagyomány, ott lép színre a történelem! – szól a tanítás. Amikor a történelemről a történetekre helyeződik a hangsúly, akkor gyanútlanul azt hihetnénk, hogy a közösségi emlékezet pártjára állnak: az azonosságot, annak plurális elbeszélhetőségét tartják mindennél fontosabbnak. Fájdalom, ez mégsem így van! Hiszen a sajátost csak az idegen tekintély függvényében tartják életképesnek. Az „egyetlen” kulturális örökségbe vetett hit meg egyenesen „üdvörténethez” vezet, írja rosszallóan az akadémikus professzor (azzal meg mi a baj? – kérdezhetik Esztergomban), s azt is hozzáteszi: ugyanaz az irodalomtörténeti jelenség egyaránt értelmezhető folytonosságként és megszakítottságként. No, akkor most történelem vagy történetek?

Oh, áldott óvatosság...!

Mi veszik el a fenti intelligenciáknak a haza és haladás elveiből verbálisan hangoztatva „természetesen” egy ujjpercnyit sem engedő munkálkodása által? Csak az a hely, az a kulturális tér, melyet otthonnak neveztünk még nem is olyan régen. Nem lehet otthonosságról beszélni, ha elveszik tőlünk a saját helyet, azt állítván, hogy a művelődés tere relatív, bárhol a maga teljességében kibontakozhat az egyén élete – már amennyiben kibontakozásnak nevezhetjük az állandóság hiányát, illetve a saját egyénisége ellen forduló önszemléletet. A néhány mondatban jelzészerűen bemutatott – általam közismertnek tételezett –, az azonosság utáni létállapotot megjelenítő felfogások sematizálják az identitás vonatkozási rendszereit.

Felszámolják saját és idegen, egyéni és kollektív relációjának egyensúlyközeli harmóniáját. A sajátosság fogalma kettéhasad: egy progresszív és egy provinciális ágra válik szét, ahol a progresszivitás a sajátosság paradox felfogását jelenti. Az individualitás is úgy lesz értékmérő – ahogyan az majd az alábbiakban olvasható lesz –, hogy valójában állítás és tagadás feloldhatatlan ellentmondásával bizonytalanodik el a fogalom. Az idegen elem lehet egyetemes, tehát követendő, s elnyomó, amennyiben az individualitás szabadságelvének nem felel meg. A nagy nemzeti kulturális felépítmény viszont nem ennyire árnyalt kategória: övé a negatív főszerep.

Az irodalom korábban elképzelhetetlen mértékben szorult ki a mindennapok művelődéséből; a média vezérelte újfajta kulturális nyilvánosságban keresi a helyét. Úgy tűnik, eluralkodó technikai „kiszolgáltatottsága”, másrésről idomulása egy sokkal egyszerűbb (mondhatni: primitívebb), kiszámíthatóbb, ugyanakkor erőszakosabb és érzéketlenül érdekelvű médiavalósághoz nem használ neki. Szórakoztatási trendek követése, kurrens témák felkarolása (például: vajon hányan tudják e „szellemi provincián”, mi az a grab?), s mindezekkel együtt a minőség-tudat elveszése jár vele együtt. Az informatika, a virtualitás, a vizsgálati tárgy közvetítettségének sajátosságai is új távlatok felé tereli a nóvumokra oly fogékony irodalomtudományos élcsapatot. Az ideológiánélküliség ideológiája, az elveket nélkülöző praktikus alkuk, az egzisztenciális harc viszonyai között tömegesedik el az irodalom – mindennapi médiaeseménnyé válva. A nemzeti irodalomszemlélet viszont rendben el van temetve. Sírján anakronisztikus alkotók és beléndek tenyésznek – sokan így akarják látni.

Ellenben a nemzet léte nagyon is valóságos. Magam a nemzetet a kulturális összetartozás fogalmaként használom. Lelki-szellemi tapasztalatáról írok, távol a genetikai kategóriáktól, az államideológiáktól, a faji vonások gyűjteményétől, a karakterológiáktól. A nemzeti tudat annak a ténynek felismerése, hogy nincs önmagában álló egyén, minden ember egy közösségi hagyomány láncszeme. A nemzet örökkön alakuló, változó történés, melynek személyes lényege a kollektív emlékezetben való részesedés és ahhoz való hozzájárulás. Egy közösséghez tartozás kikerülhetetlen szükségszerűség és szabad viszonyulás együttese (szerencsés esetben). Virtualitás és kézzel fogható valóság egyszerre. Örökség és örökítés, párbeszéd a múlttal és üzenet a jövőnek.

Milyen kár, hogy irodalmi múltunkat szétszakították, emlékezetünk régi hőseit tessékeli ki a „kánonból”, s az összetartozás eszméjét a nyelvfilozófia szemétdombjára vetik. Cihelődnek a halottak – állapíthatjuk meg Szabó Zoltán kifejezését szabadon használva –, költöznek a felejtés honába.

MIÉRT NEM HELYÉNVALÓ MA A NEMZETI IRODALOMSZEMLÉLET?

Mielőtt mélyebben elmerülnénk a témában, nézzük meg, mi is az a mottóban felémelt „tárgyi hűség”? Nos, a fogalom az irodalomtörténet-írásnak mint szintézis-alkotásnak egyik előfeltétele Horváth Jánosnál. A tárgyi hűség a magyar irodalom

történetének egyediségét jelenti, tehát hogy különválasztható más nyelvek irodalmától, saját karakterjegyei vannak, egyszóval: magyar. Az egybefoglalás másik tartóoszlopa az irodalmi önelvűség, az esztétikai vizsgálat sajátossága, mely nem sorolható más, magasabb elméleti szintézisek hatálya alá, vagyis az irodalomtörténet szaktudományos igénye nem engedheti meg a maga számára a segédtudományos státust. Magyarán: a tárgyi hűség és irodalmi önelvűség egyensúlyi állapotban van, egyik sem magasabb rendű a másiknál. „De épp ebből következik, hogy a nemzeti elv [bár ebben a keresztségben született meg és nőtt fel – P. E.] nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak” – olvasható az 1922-ben megjelent munkában. Viszont az sem megoldás, áll ugyanitt, ha a világirodalomnak rendeli alá kutatója választott tárgyát. Hiszen ekképpen ismét csak megbillen a kényes egyensúly: „anyagát (a magyar irodalmat) részint egyetemesebb tárgykörök függelékének teszik meg, részint megcsonkítják, csak egy bizonyos kategóriára szorítják az irodalomnak szélesebb, történetileg teljes anyagát”. A megoldás a régi idők professzoránál a történeti szempont következetes érvényesítése lett. Az irodalom változó fogalmának állandó jegyei és a történeti hűség változó mozzanatainak egyenítő jelenségeit kívánja rendszerbe foglalni, mondván: „állandó és változó: lényeg és annak idő szerinti megnyilatkozása”. Egy perspektívában mutatkozik absztrakció és konkrét valóság, egyszerre van jelen egység és tagoltság.

Szép szimmetria!

Horváth János konklúziója szerint az irodalom története végső soron az irodalmi tudat története, egy közös lelki forma, illetve még emelkedettebben fogalmazva: erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban. Ami, teszem hozzá, a magyar irodalmi műveltség tekintetében nemzeti arculatot ölt. Egyfelől tiszteletreméltó a törekvés, hogy elkerülhető legyen a „nemzeti” tudomány csalóka lidérce. Ismételjük el gyorsan a sokszor hallott szentenciát: a tudomány egyetemes. Értelemszerűen a metodikának is annak kell lennie. S ez a nagyítóüveg szükségképpen a változatokban mutatkozó, általánosítható közös vonásokat emeli ki a nemzeti-nyelvi sajátosságok sokaságából. De hiába a módszer tudományos semlegessége, ha az anyaga magyar, nagy valószínűséggel sajátos lelki formát lát meg a kollektívumban a megfigyelő, kivált, ha kulturálisan ő maga is szorosan hozzátartozik anyagához. A nemzeti valóban nem saját elve az irodalomnak, amennyiben az irodalom történetét a maga végső elvontságában nézzük. Csakhogy a nemzeti-anyanyelvi irodalmak fölötti egységesítő kategória, a világirodalom nem több mint egy kielégítően definiálhatatlan absztrakció. Hogyan körvonalazható e terminus mint tudományos tárgy, s megtalálható-e vajon vertikális és horizontális kiterjedésében e szerteágazó jelenség-halmaz egységesítő elve s a ráépülő univerzális módszer, amely megválaszolja a kérdést: mi az irodalom, s mi az egyetemes érték? A rendelkezésre álló metódusok, olvasásmódok, esztétikai minősítő rendszerek kulturálisan meghatározottak, ahogyan az gyakran már a megszokott elnevezésekből is kitűnik: angolszász újkritika, frankfurti iskola, konstanzi iskola, orosz formalizmus, német hermeneutika, prágai iskola.

A világirodalomról cáfolhatatlanul azt sem tudjuk, mi fán terem, de azt tudjuk-e, mi az, hogy nemzeti irodalom? A múltban tudni vélték.

Egy nemzeti tudomány születése (Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet) (2004), illetve *A nemzeti költészet csarnokai (A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a XIX. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban)* (2005) a két könyv címe, amely rendszerezte és korunk nézőpontjából újraértelmezte szellemünk nemzeti irodalmat teremtő örökségét Dávidházi Péter és S. Varga Pál munkálkodásának termékei. Elméleti tisztázásuk nélkülözhetetlen része immár irodalmi önszemléletünknek. Az eredetközösségi gondolkodás és a hagyományközösségi paradigma bemutatásával most jobban értjük saját alkotói-értelmezői tevékenységünk mozgatóerőit, szerencsés esetben felismerjük korábban fedésben hagyott előfeltevéseinket vagy egyenesen előítéleteinket. Mindketten meggyőzően bizonyítják XIX. századi művelődésünk messze ható értékét, nyilvánvalóvá teszik a nemzeti eszme világot teremtő energiáinak nélkülözhetetlenségét a modern nemzettudat és nemzetállam létrejöttében. Vonzó gondolkodási mintát kínálnak – majd kimutatják folytathatatlanságát.

Miért látszhat anakronisztikusnak ma az irodalmi eszmélkedésünkkor ható nemzeti elv?

Dávidházi eredendően ellentmondásosnak látja a nemzeti gondolat és a tudományos szándék összekapcsolását. Az elfogulatlan vizsgálat, a megismerés tisztán az igazságra koncentráció válfaja eleve lehetetlen volt egy olyan – célkitűzéseiben természetesen – tudományos nagyelbeszélésben, mely ab ovo tudományon kívüli célokat is szolgált. Az esztétikai szempont sokáig alárendelődött a hazafias szolgálatnak, s ez erőteljesen befolyásolta irodalomtörténeteink előfeltevéseit, módszertanát és retorikai arculatát. A kétszáz éves nemzeti szemlélet transzcendens vonatkozású és teleologikus. A vallási hagyomány analógiájából képződött a saját kultúra ápolásának kultusza. Arkhéja, a változatlan és egynemű identitásának tekintett ősi múlt, valamint eszményített célja, a nemzeti klasszicizmus időtlen ideálja elbukik a hagyománytörténet kronologikus vizsgáján. Nemzeti mítosz hiányában meg kellett felelnie a feladatnak, hogy az irodalomtörténet a közösségi önszemlélet igazoló alapszövege, a nemzet narratív identitásának kifejezője legyen. Reprezentációként használták az eredetközösség – tudományosan nem alátámasztott – mítoszában élő nép lélektani igényének, a származásbeli igazolás, a kiválóság és vezetői képesség, a kulturális fölény bizonyítására. A kor értelmezői a nemzeti jellem-jelleg kibontakozásának értéknövekedést mutató történelmi kibontakozásának fogták föl az irodalomtörténetet. A szellemi folytonosság tudata, a monologikus történetmondás, a nemzeti jelleg egyneműsítésének, archetípusokban való elképzelésének hagyománya háttérbe szorította a kisebbségeket és alternativitásokat. „Mindannyiunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véreből – írta a millenniumi ünnepélyesség emelkedett hangulatában Beöthy Zsolt –, és ez a csepp jellemző eleme irodalmunknak.” Az önigazolás, a nemzetképviselés s a védő-őrző narrátori szerep elfojtotta a kritikát, önállótlanúságra, hű mintakövetésre, azonosulásra ösztönzött. A tudósi szerep vallási vonatkozásai, a sajátnak tekintett kultúra feltétlen óvása a kétellyel és a külső támadásokkal szemben szinte a papi vindikáció pozícióját osztotta az irodalomtörténészre. A szerepnek megfelelő archaikus, emelkedett, pátosszal telt retorika idővel akadályává vált a gondolati frissítésnek. Végül, de nem utolsósorban, arról sem szabad elfeledkezni, hogy az irodalomtól, egyáltalán a műve-

lődestől akkoriban önmagán túlmutató, nagyon is praktikus szolgálatot vártak el. Toldy Ferenc úgy fogalmazott, hogy a magyar írók fogják a nemzetet életben tartani addig, míg „megjő” annak politikai feltámadása.

A nemzeti irodalomtörténet-írás, meglehetősen, a közös eredettudatra támaszkodó nemzetképviselési látás- és beszédmód, illetve a kanti zseniesztétikából származó individualista esztétikumteremtés alapellentmondásában bontakozott ki, ám a tőle lényegileg más hagyományközösségi paradigma sem kínál problémátlan elméleti alapokat. Az előbbinél az írásos magaskultúrának mint közösségi etalonhordozónak a tételezéséhez kevésnek bizonyult a közös nyelv és az egységes történetben való elbeszélés, ha a minőség mibenlétének elképzelése egy nemzetek fölötti eszmétartományhoz, a világirodalomhoz volt hozzárendelve. A nemzeti irodalomszemlélet ugyanis tárgyának eredendő kollektív létezését feltételezi, a nemzeti jelleg mástól elkülöníthető sajátosságokban való megragadhatóságát. Ingtag fundamentumnak bizonyult a részben fikcionális, mitikus nosztalgákat hordozó közös eredetre való visszavezetése az összetartozást biztosító szellemi folytonosságnak: a nemzeti jelző idővel elhalványult, majd el is maradt. Ezzel szemben korábban Kölcsey Ferenc hiába értékelte többre az etnikailag semleges, egyetemes racionalitással szemben a saját hagyományban való részesülést, s hasztalan vallotta Erdélyi János, hogy egyetemes csak nemzeti formában létezhet, mert a nemzeti az ember kizárólagos létezési módja. S Gyulai Pál elhivatott mondatai – „A nyelv nem valami külső, nem konventionális jegye a gondolatnak, mint a betű vagy a szám, ha nem valami benső, maga a lélek, szelleme és jelleme egyszersmind valamely nemzetnek, s a nyelv e sajátága nagy befolyással van nemcsak az irodalomra, hanem magára a tudományra is” – a maguk érzelmileg inspiráló hatásuk ellenére sem voltak képesek arra, hogy időtálló módon jelöljék ki a nemzeti szemlélet útját. Nem, mert az esztétikum kölcsönös feltételezettségi viszonyba állítása a nemzeti jelleggel és a nyelvvel, az irodalom kulturális meghatározottsága, az individualitás kollektív megelőzöttségének elve rendkívüli módon felértékelte a múlt befolyását a mindenkori jelenre. A saját hagyomány teljessége és folytonossága hívja életre és harmonizálja ebben a gondolatrendszerben a kulturális gyakorlatot, s ha a múlt totalitása sérült – ahogyan történt –, úgy a jelen visszatekintő teoretizálása is nehéz helyzetbe kerül. A nemzeti epika, az eposz hiánya rányomja bélyegét az autonóm nyelv és tudáskészlet fejlődésfolyamatára. Idegen minták váltak benne hangadóvá, hiányos volt az önállósága, saját múltja is részben hipotetikusává vált. Az archaikus hagyomány régi mivoltában való fölélesztése vagy egyenesen újratemtése pedig reménytelen vállalkozás volt akkor – s lesz bizonyítástalán mindig. Ráadásul idővel az irodalombefogadásból eltűnt a kíváncsiság a sajátosan közös tudáskincs versekből, elbeszélésekből való megismerésére. Az esztétikai igény eltávolodott a kognitív gyarapodás szándékától. Arany János igazsága, miszerint az irodalom nemzeti jellege nem követelmény, hanem annak természetes hozzátartozója, mára az esztétikai gondolkodás időben távoli hagyományává vált.

S ha a fönti érvelés a folytathatatlanság beismeréséhez még mindig nem elég, akkor hasznos lehet megemlíteni Dávidházi Péter ezeroldalas könyvének (a filoló-

gia apoteózisa!) gondolati mottóját. Friedrich Nietzschét tolmácsolja: „Amit manapság Európában »nemzetnek« hívnak, és ami voltaképp inkább res facta, mintsem nata (sőt esetenként a megtevesztésig hasonlít egy res ficta et pictára), az minden esetben valami keletkező.” A nemzeti látásmód tehát nem valamiféle transzcendens vagy természetszerű adottság, nem áll az időbeli változások fölött. A maga történetiségében és kulturális behatároltságában létezik. Nem örök és nem érintetlen, tiszta örökség, hanem az ember szellemi teremtménye. S ha idővel nem tölti be hivatását, a történelem túllép rajta.

De ne siessünk annyira!

Tudományosan elfogadott kijelentés, hogy a nemzeti irodalom a modern nemzettudat terméke, illetve alkotója. A romantikában, egy közös kultúra és tudás bázisán jött létre – állapítja meg róla S. Varga Pál. Az irodalom nemzeti karaktere szempontjából leginkább meghatározók a történelmi és társadalmi tényezők, hiszen ott jelenik meg a fogalom, ahol a nemzet és társadalom „fedésbe”, ugyanabba a kulturális erőterbe kerül. A problémafelvetés – a nemzeti irodalomszemlélet mibenlétének kérdése – tehát az irodalom, illetve az irodalomtörténet-írás kulturális-társadalmi funkciójára irányulhat mindenekelőtt.

A kultúrát általánosságban leíró sajátosságok között ott található a totalitás, a realitás és a koherencia követelményei. Ha elfogadjuk kiindulópontnak, hogy a keresztény vallásos világnézet totalitásának helyére fokozatosan a nemzeti került, akkor megtettük az első kapavágást, hogy eljussunk a modern identitásprobléma gyökeréhez, melyet *A nemzeti költészet csarnokai* a maga strukturáltságában mutat be. Nemcsak a nemzeti kultúra a felvilágosodás kori Európa szülötte, hanem a modern értelemben vett (kartezianus alapú) individualitás is. A nemzettudat a teljes érvényesség örökségét hordozza magában: a világnézet egészét saját szimbolikus értelemvilágába igyekezett illeszteni, önreferenciális rendszert alkotott, még az univerzális vallást is nacionalizálni törekedett, s a saját náció összembe-ri, messianisztikus küldetését korvonalazta. Az individualitás, párhuzamosan ható jelenségként, sok szempontból ellentétes irányba tájékozódott. A nagy tekintélyű hagyománnyal szemben a létezés jelen felőli meghatározottságát látta a maga számára jelentősnek. A személyes megtapasztalást fontosabbnak vélte a hagyomány tekintélyével, a kollektív meghatározottsággal szemben. E gondolati áramlás hullámán a jelenben fölülvizsgálhatóvá vált a múltbeli autoritás. A személyes élethez tapadó kommunikatív – ha úgy tetszik: rövid távú – emlékezet maga mögé utasította a tradíció távolába tekintő kulturális emlékezetet. Mi lett a legfontosabb következménye annak, hogy az ember „kiszabadult” a tradícióra hivatkozó tekintélyelv hatása alól? Az azonosságtudat immáron nem egészében készen kapott, elsajátítandó tudáskincs és viselkedésminta, hanem történés, megalkotandó feladat, avagy folytonos kihívás, lezárhatatlan gond. A vallási világnézet statikus és kategorikus jellegével szemben a modern személyesség az élet lehetőség-tartalmát tartja fontosnak. Nem az örök világrenden van immár a hangsúly, hanem az egzisztencia kiteljesítésén. Előtérbe kerül hát az emberi lét időbelisége és szabadsága (a szükségszerűen vele járó szenvedéssel), melynek élettere

a kultúra. A személyes és a kollektív identitás a modern világban jellemzően kulturálisan értelmezhető.

Az identitás a kulturális létmódban totalizálhatatlan, mindig valami más alternatívájaként jelenik meg. A nemzeti művelődési keretek ugyanis – bár a kizárólagosságra tartottak igényt – a kulturális rivalizálást, önreferenciális felfogásukban összemérhetetlenségük és elkerülhetetlen részlegességük tudatát hozták magukkal. A lehetséges azonosságoknak, az önmegértésre törő akarat révén, időbelivé és térbelivé tétele pedig a történelem keretei közé segítette az identitás teremtődő folyamatát. A nemzeti kultúra egyre kevésbé tudta saját önelvűségének égíse alatt tartani az önmagát kiteljesítő individuumot, sőt idővel gátnak, akadálnak látszott az értelemkeresés és öntapasztalás útjában. A XX. században egyre erősebb támadások érték az „elnyomó” tradicionális életvezetési modellt, a hagyományos szociális-műveltségi intézményeket és normákat. Az irodalomszemléletben sem lehetett másként. Mivel – ahogyan S. Varga Pál megállapítja – a kollektív tudati megelőzöttség episztéméje a pozitivizmus idején leszorult az európai gondolkodás színteréről, az irodalom hasonlóan veszítette el azt a vonzerejét, hogy az egyéni tudatok összességétől minőségileg eltérő kategóriát képviselő, kollektív tudat kitüntetett hordozója lehessen. Az individualizmus térhódítása az irodalomértelmezésben gyakorlatilag a szókapcsolat bővítményvesztésében mutatkozott meg. A nemzeti jelző gyanús, ideologikusan kirekesztő, politikával érintkező szennyeződés lett a – másrésztől ideológiáktól korántsem érintetlen – diszciplínán. (Felesleges arra külön kitérni, hogy a mögöttünk hagyott század micsoda pusztítást végzett különböző kollektivista ideológiák hatalmi célú felhasználásával, s arra, hogy a nemzeti jelzőt a különböző türelmetlen és felsőbbrendűséget hirdető nacionalizmusok miként szennyezték be.)

De mennyiben kell szaktudományosan korrektnek lennie egy esztétikai-irodalmi értékállításnak? A társadalmi tekintély megragadhatóságának kérdése ez: a nemzetek és kultúrák fölötti tudományos ethosz szükségszerűen magasabb rendű-e, nagyobb kulturális legitimitációt nyújt, mint a nemzeti aspektusból származó minták?

A kérdések nem légből kapottak! Egy kis emlékeztetcsiszolás révén eszünkbe juthat a manapság ritkán említett Lyotard tétele, miszerint a posztmodern állapot eredete a nyugati világban a tudás legitimitációs válsága, a világot magyarázó „nagy elbeszélésekbe” vetett bizalom megingása. A kognitív sémák összekuszálódása, viszonylagossá válása, a hagyományos tudáskincs leértékelődése életünk mindennapi valósága. A tudományos intézményiség belső gyakorlatában is új közelítésmód jelentkezett, mely nagyban befolyásolta a magyar irodalombefogadás arculatát is. Az új tudománymodell belátásai gyökeresen megváltoztatták a regnáló módszertant és az elfogadás kritériumait. Az ún. diszkurzív vagy interpretációs tudománymodell saját különállóságát hirdeti az analitikus-pozitivista igazságfogalomtól és módszertantól. Nem fogadja el az igazság mibenlétének állítását sem logocentrikus gondolati struktúráktól, sem az empirikus bizonyításoktól, mondván, az emberi racionalitásnak és világtapasztalásnak nincsen objektív, örök fundamentuma. A dolgok és

nyelvi létmódjuk stabilizálhatatlan viszonya felszámolja a jelentések emberközpon-tú és egyetlen igazságot elérni kívánó eredetét. A létezés valóságának, miben-létének kérdése az első és egyetlen kérdés. A kérdező immár nem önmaga értel-mében létező, elkülöníthető szubjektum, hanem a világtapasztalás folyamatában szüntelenül képződő tapasztalat. A megértés folyamatának létezője, egy tradíció reflexiójában és kommunikációs kapcsolatokban magára ébredő medialitás. A tudat elsődleges meghatározója saját, nyelvileg közvetített feltételezettsége. Nem a „vilá-got” kell megérteni, állítják az újraértett emberi intelligencia apostolai, hanem azt a viszonyrendszert, amelyben létrejött az objektivitás képzete, s az arra rácsodál-kozó, önelvű szubjektum illúziója. Pontosabban már nem is a megértés a lényeg, hiszen az a nyelvi létmódból következően sohasem lehet teljes, és bárhogy üldözi is valaki, nem érheti el az igazságot, mert az csak az üldöző álomképe. Sokkal in-kább a létezés leleplezéséről kellene beszélni, s ebben a dimenzióban mintha a lé-lekharang szólna, s monotonon azt kongatná a lét értelmének kérdésére: semmi, semmi, semmi...

Az ám, de – ahogyan Döbrentei Kornél írja versében – a semmi is dupla fenekű!

Az irodalmi magyarázatokban – s most a legújabb, talán leginkább Kulcsár-Szabó Ernő írásaiban nyomon követhető megközelítési módról van szó – akképp szűrődik le a diszkurzív logika, hogy egyszerre számolja föl az irodalomtudomány korábbi metódusokhoz kötődő fogalmát, s hoz létre egy metamorfózison átesett értelmezést, amely tulajdonképpen már ki is válik a hagyományos diszciplináris felfogásból, s a tudományosság „meta” szintjén keres helyet magának. Az eszté-tikai tapasztalaté lesz ebben a szellemi körben az az egyedüli lehetőség, hogy a jelentést és az írott formában való közvetítettséget, a mű (pardon: szöveg) mate-rialitását a maga összetartozásában szemlélje. Az irodalomértelmezés a „látható nyelv” tudománya marad, s figyelme a nyelv emberi viszonyok fölött álló hagyo-mány történéseire irányul, elemezve, miként teremti meg a nyelv a minduntalan átértelmeződő „antropológiai kérdésirányokat”, ugyanakkor alkalmas arra is, hogy általa beavatást nyerhessünk a „negatív” antropológia működésébe. Ez körülbelül azt jelenti, hogy az emberi megértés lehetőségét úgy találja föl, hogy ugyanazzal a lendülettel vissza is veszi. Az antropológiai értelemkeresés csupán saját rögzítet-telen köztes létében (Nietzsche!), a szöveg általi időleges érintkezésben történhet. De legalább a szöveg pozitívan tételezhető, kis bátorsággal kimondható: létezése tény. (Vagy mégsem? Esetleg hagyjunk egy kiskaput nyitva, sosem lehet tudni...) Magyarul: az irodalmiság mibenléte nem szorul ezek után különösebb definiálásra. A szépirodalom meghatározhatóságának kritériumai teljességgel hiányoznak. Tehát nincsenek kitüntetett retorikai jegyei, nincsenek azonosítható stílusai, műfaji elvá-rásrendszerei régi idők elavult rekvizitumai mára. A filológiai pozitívizmus leg-feljebb ha segédtudománynak jó, az esztétikai észlelés közvetlenségének jámbor elképzelésén pedig optimális esetben mosolyogni lehet. Nem az irodalom, az esz-tétikum – mint önállósult tudásforma – kitüntetett tárgya a vizsgálat apropója, ha-nem az esztétikai viszony diszkurzív logikájának – egy textúrán gyakorolt – mód-

szertana, a metodika működésbe hozása. A szövegelemzés valójában egyetlen célra irányul: bebizonyítani és demonstrálni a módszer diadalát a naiv igazságkereséssel szemben.

A szöveggel való szembesülés, az általa kínált létbenyomás, az esztétikumban való részesezés természetesen egyfajtaképpen értett identitást is kijelöl: amolyan viszonylagos, mozgó azonosságillúziót a dolgok logikájából következően. Egy fizikai párhuzammal szemléltetve: ez nem anyagi természetű, inkább csak hullámmozgás. Relativitása könnyen belátható. Minden öntételezés kizárólag egy tőle különbözővel való szembesülés nyomán képzelhető el, a másiktól való eltérés felismerése maga a képződő identitás, a maga kultúrák közötti közvetítő térben felvillanó valóságában.

Most, a XXI. században nálunk, magyaroknál ezt jelenti a tekintélyelvűségtől és teoretikus pedantériától megtámogatott „korszerű tudományosság” az irodalomértelmezésben. Mi az elvárás? Spontán szubjektivitás, vallomásosság, igazság és valóság érzékletességi összhangja, romantikus közösségi képviselő, társadalmi referencialitás – távozz!; nyelv konstituálta önszemlélet, költői nyelv diszjunkciói, identitás destabilizálása – jövel! A „miért szép?” kérdésre a válasz pofonegyszerű: „mert igazolja az elméletet”!

Bizonyára lehetne még sorolni a kétely változatait: a nemzeti jelző kulturálisan elavult, használata a múlt egy szakaszának leírására való. Be kellene látni, hogy nem lehet már XIX. századi kategóriák alapján eligazodni, mondják sokan. A nemzeti keretek feloldódnak az interkulturális hatások miatt. Nem védhető ki a művelődésben is ható globalizálódás befolyása, amely elmosza az etnikai különbségeket. A nemzeti azonosságtudatnak kikezdték a koherenciáját, s kulturális tradícióknak progresszív és anakronisztikus elemekre hullik szét – így a verdikt.

MIÉRT VONZÓ MÉGIS A NEMZETI IRODALOMSZEMLÉLET IDEÁJA?

Bármennyire is csúf arcát mutatja az identitáskeresésnek a posztmodern létállapot, bármennyire is idejétmúlnak kiáltják ki a nemzeti irodalomszemléletet az ujjukat a kor pulzusán tartó intelligenciák, abban igazat kell adni nekik: az esztétikumfogalom mibenléte, autonómiája kérdésessé vált. Önálló, a szép egyetemességét megfogalmazó tudásformaként nehezen tételezhető. Ellene mond ennek nyelvi-kulturális sokfélesége, történelmi plasztikussága, nyomon követhető – olykor radikális – átértelmeződései. Az esztétikai tudatok sokfélék lehetnek. De mintha már önállóságukat is elvesztették volna. A globális művelődés mediatisáltsága a tudásformák összemosódását hozta magával. Nehezen választható szét ma már a racionalitás, az erkölcs vagy a tetszés okának mibenléte. (Ha hihetünk Max Webernek, ennek így is kell történnie, hiszen ezért mondhatjuk, hogy magunk mögött hagytuk a modernséget.) Visszatérően szólnak manapság az élet átesztétizálódásáról. Gyakran – mindannyian képesek volnánk példát mondani rá – egy jelenséget vagy személyt azért fogadnak el hitelesnek, igaznak és követendőnek, mert a szó populáris értelmében szép, tetszik, esetleg az immár életstratégiaként elfogadott

szórakozást, az időtöltést, a kellemesség érzését szolgálja. Abban is egyet kell érteni a nyelvfilozófiai érveléssel, hogy az irodalmi befogadás valóban speciális fajtája a megértésnek, noha némileg másért, mint azt állítják. Ugyanis egymást támogatja tevékenységében az interpretáció és a műélvezet, benne a kognitív erőfeszítés mindig emocionális többletű. Az esztétikai célú alkotás és megértés az irodalomban a nyelvi kompetencia működtetésével azonos. S mivel a nyelv kisajátíthatatlan és a maga teljességében uralhatatlan, ezért szükségszerűen az olvasásban megvalósuló öntapasztalás egyben a kulturális azonosság, a nyelvhez való odatartozás gyakorlati megélését is jelenti. Hangsúlyozandó: a nyelv nincs elválasztva használójától. Ha egy nyelv elveszíti ismerőit, meghal, nincs tovább története. A nyelv képlékenysége is evidencia. S nem önelvűen változik, hanem használói alakítják. A nyelvben lappangó lehetőségek kiaknázása valójában az irodalmi tehetség ismérve. Ebben a tekintetben tehát a nyelv nem önálló és független jelenség. Ha nincs, aki megszólaltassa, a nyelv néma marad. A nyelvi interakció identitássémájában az idegenséggel való szembesülés a feltétele a megértésnek, melynek sikeres megvalósulásában, az idegenség leküzdésében, sajátta asszimilálásában lehetővé válik a sajátosság újraélése, optimális esetben a mű esztétikai természetű átélése.

Vizsgáljuk meg közelebbről az azonosságtételezést mint kommunikációs modellt!

Az önkép létrejöttében elengedhetetlenül fontos az énen kívül álló másik jelenléte. Az elsődleges léttapasztalatból éntudat csak egy jelen levő másikkal szemben alakulhat ki. Az én-más viszonyrendszer mindenféle visszaigazolt öntudat feltétele. A kialakuló identitás a maga szociokulturális közegében fejlődik, s kettős arculatot ölt: kultúráközi alakzat és önelvű hagyomány együttese lesz. Nélkülözhetetlen számára a mássággal, a tőle különbözővel való kapcsolat éppúgy, mint ahogy egy hozzá tartozó, sajátjaként ismert hagyomány éltetőjeként is magára kell ismernie. Az azonosságtudat tehát viszonykategória és axióma, individuális megtapasztalás és közösségi előfeltételezettség egyszerre. Az ember több szempontból autonóm létező, ugyanakkor kollektív megelőzöttsége – mely kulturális természetű – szintén tény. Az irodalmi vizsgálódás számára az azonosság a nyelvi eredetfolyamatban ragadható meg, mégpedig a párbeszéd gyakorlatának mintájára kell bízunk magunkat. Mindenféle szubjektivitás a hagyományfolyamatból származó öntudat, mely interakciói révén állandóan módosul. Olyan összetett tapasztalat, amely az állandóság és módosulás irányai közül az egyiket követvén a másik úton is célba ér. Az idegenséggel való találkozásban a lehetséges párbeszéd feltétele a saját pozíció – a hely ahonnan beszélhetek – megléte. S ez a pozíció – egy eszményi modellben – az új impulzusok által módosul. Módosul, de saját marad. A párbeszéd szereplőinek hermeneutikai távolsága megőrződik. Ha nem így történne, akkor vagy nem jön létre megértés a két fél között, vagy a másik hatása alá kerülnénk, elidegenednénk önmagunktól. Párbeszéd-képtelenségről vagy önfeladásról lehetne szó, de identitást erősítő kommunikációról, kölcsönös megértésről nem. Hasonló a helyzet a saját tradícióval kapcsolatban. A múltba tekintés egyben önértelmezés is, ahol a hagyomány tekintélye nem kebelezheti be kérdezőjét, de a hagyomány sem válik egyszerű eszközzé, mely önkényesen formálható praktikus igények szerint.

Azért őrizhetik meg az identitásmodell tényezői önállóságukat a kommunikációs folyamatban, mert a megértés időbeliségében autonóm struktúrákként jelennek meg. Igaz lehet ugyan, hogy a sajátnak tekintett múlt is tartogathat „meglepetéseket”, azaz tőlünk távol állóként is szemlélhetjük egyes elemeit, azonban ez az idegenség különbözik attól, melyet akkor érzünk, amikor először van dolgunk valami zavarba ejtő jelenséggel. A saját hagyomány mássága „közelebb” van hozzánk, a megértéstől való távolsága eltér az utóbbtól. Talán ebben az összefüggésben fogható meg az érzelmi kötődés jelensége is. A megértés egymásra következő fokozataiban ragadható meg az elfogadás és az azonosulás, illetve az elutasítás és megvetés mibenléte. A saját azért maradhat saját, mert a maga komplex érzelmi-gondolati-szociális szerkezetében az öntudat tapasztalati terét jeleníti meg. A kultúra olyan tér- és időösszefüggés, amely az identitást teremti és élteni. Az azonosság időbelisége a maga evidenciájában térbeliség is. Szemléletes párhuzama lehet egy matematikai alakzat, a fraktál. Tudvalevő, hogy ennek jellemzője a benne felismerhető ismétlődés tapasztalata, a rész-egész viszony strukturális azonossága. Az alakzat elvileg a végtelenségig tágítható, belső tere végtelen, s mindig azonos formáját mutatja. Kvázi maga a végtelenség és az egyszerűség lényegi azonosságának a példája. A térben és időben létező alakosság, a fraktál az áttűnésekben megragadható lényegiség szemléltetője e helyen. Ha mindezt az identitásmodellre alkalmazzuk, akkor kijelenthetjük, hogy ez utóbbi annyiban más, amennyiben a lényegi állandóság a változatok sokszínűségében bontakozik ki. Az azonosság a maga tér-idéjében nem oldódik föl a szüntelen átértelmeződésekben, hiszen az állandóság lényegi tulajdonsága. Az azonosságát kereső, illetve azt építő-óvó individuum szabadon tájékozódhat a kulturális térben, az útjába eső állomások, az önmegértés reflektált pillanatai, a történő identitás időhorizontjába simulnak bele. A magunkról és a világról való tudásunk mindig kollektív természetű, mert örökölt, elsajátított, megtanult, vitában kiforrott, majd elfogadott és sok esetben érzelmileg is átélt bizonyosság. Nincs olyan emberi tapasztalat, amelynek ne lenne előzménye, vagyis időbelisége, egyébként felismerhetetlen volna. Az egyéni identitás nem alkot szubjektum-objektum relációt az őt körülvevő világgal. A saját én azért lehet nyitott a tőle különálló felé, mert egy adott közösség kultúrájában és nyelvében született meg, tehát a kollektivitás eredendő sajátja. Ha ez a tudása elhomályosul, akkor valószínűleg az időfelfogása sérült: elveszítette saját személyisége időbe vettségének, más szóval: történetiségének tudatát.

Az identitás története a nyelvi cselekvés történeteként jelenik meg az irodalomértelmező számára. Az esztétikai befogadás tehát identitás tapasztalatként modellezhető. Ez a modell képes arra, hogy az identitás egyéni és kollektív viszonyrendszerét a maga összetartozásában fogja egybe. Az irodalom csúcspontjai a közösségi élmény, az azonosságtudat széleskörűen érvényes kifejezése tárul föl. (Mely nyilván nem lehet kizárólagosan csak nemzeti vonatkozású, de anyanyelvi kötöttsége révén döntően mégis az!) A klasszikus esztétikai fogalom, a „katarzis” sem más ebben a megközelítésben, mint a személyes lét „kegyelmi” pillanata: az elidegenedettség, az önmagába záródáson való felülemelkedés állapota, részesedés az

önmagán túli értelemből. Ez utóbbi szükségszerűsége mindenféle azonosságtételezésnek mint viszonyfogalmi rendszernek. Az értelmezői folyamat bár elvileg lezárhatatlan, mégis magában hordozza eredetének és végső céljának tudatát, időben keletkező és megérkező jellegét. Önmaga teljes megismerhetőségét csak önmagán túl teszi lehetővé, a folyamat lezárulásában, a már közvetlenül hozzáférhetetlen jövőben, más szóval: a végtelenben. Az identitástörténetnek önmagán túlmutató értelme van, egyébként nem lehetne történelme és önértéke sem. A metafizikai gondolati síkon elképzelhető végső értelemtulajdonítás sem nélkülözhető feltétel, nélküle az emberi lét az abszurditásba süllyed, értve ezen a reménytelenséget, melyben az egzisztencia megértésére nincs külső ok vagy igazolás, a véges létezésbe vetettsége és bezártsága teljes. A „köztes lét”, a „mozgó identitás” – napjaink kurrens posztesztétikai varázsszavai – természetesen valós fogalmak, ezek fejezik ki az identitás létmódját. Csakhogy az időbeliség totális uralmának kiszolgáltatva eltöröljük az igazságfogalmat, illetve dekonstruálva, önmaga eredeti értelmével szöges ellentétben helyezük vissza annak megüresedett ontológiai pozíciójába. Ekképpen az igazság önmaga lehetetlenségében ismer önmagára. Eltűnik szellemi horizontunkról a történelem képzete is, fölváltja azt a pillanatnyiség egyetemessége. Attól tartok, az abszurdal való szembenézésben vajmi kevés hősiesség van (XX. századi mitológéma!) – annál több földhözragadság és tehetetlenség. No és terpezkedő unalom...

Az önmaga történetiségében kibomló életút igazságának fölöttes lételméleti státusa teszi lehetővé a viszonyfogalmak rendszereként leírható, önmaga beteljesítésére irányuló azonosságfogalom fenntartását. Mindenféle identitás magában hordozott igazsága ítéel kérdezője felől: mennyiben képes a rendelkezésére álló lehetőségeit beteljesíteni, képességeinek potenciálját megvalósítani, s milyen mértékben marad nyitott önmaga transzcendenciájára. A folytonos átértelmeződés kiszakíthatatlan az időfolyamatból: az elérhető értelem mindig a múlt hozadéka, s mindig nyitott a jövőre is. De a jelen idő egyetlen bizonyossága a legnagyobb illúzió s nem az idő fölötti igazság valósága. Maga az idő képzete sem jött volna létre, ha nem volna időtlenség. Ebben a relációban azonban nem egyenrangúak a tényezők. Az időtlenséggel szemben elvileg nem tételezhető más entitás, hiszen az „örökkévalóság” maga az önmagában nyugvó, abszolút állapot. Az idő a maga relativitásában viszont csak a végtelen háttér előtt ölt alakot. Míg a lét a tér és az idő dimenziójában válik kézzelfoghatóvá, addig az időn túl már nincsenek dimenziók. Ezt a dimenziónélküliséget – világnézet alapján – hívhatjuk az Igazságnak vagy a Semminek. S mivel öntudatunk ehhez a strukturálatlan abszolútumfogalomhoz kötődik, vagy a célbaérés, a bekövetkezés vagy a semmibe hullás lehet az emberi élet végső magyarázata. Csakhogy az örök állandóság meghaladhatatlan értelmi perspektíva, bizonyos rálátásban az egyetlen valóságos létszintér. Az emberi egzisztencia sem szakítható ki belőle, tehát az egy vele viszonyfogalmi feltételezettségben álló, ám magasabb elméleti szinten kap értelmet, azaz mind eredetében, mind céljában nyitott. Ezzel szemben az értelemtulajdonítás folytonos visszacsatolása az őt létrehozó okokhoz egy önmagába hulló gondolati örvényt te-

remt, melyben megfigyelhető ugyan mozgás, ám az lefelé, önmaga mélye felé húzza a gondolatot. Még inkább szemléltetheti e zárt kognitív struktúrát a kozmológiai fogalom, a „fekete lyuk” analógiája. Ez a láthatatlan, de feltételezhetően nagyon is valós objektum önmagába szippant és zár mindent, ami a közelébe kerül. Önelvűsége teljes.

A nemzeti irodalomszemlélet – meglehet – nem törekedhet szigorú tudományos objektivitásra. Nem nagy lemondás ez, hiszen az értelmezésfolyamatban ez elvileg egyébként sem megvalósítható igény. Inkább mint viszonyítási pont, a szintézis elképzelhető és megvalósítható kívánalmaként nélkülözhetetlen. Az irodalmi befogadásban létrejövő identitásképzés nem teremt zárt paradigmát, ellenkezőleg: transzcendens nyitottság jellemzi. A feltételezhető igazság kérdése – mely az esztétikai tapasztalatban mindig emocionális természetű is – az azonosság kérdésével jár párban. Az önmaga történetiségében céljához érő azonosság feltétele a bekövetkezés lehetősége, vagyis az igazságban való részesedés esélye. (A „vagyok, aki vagyok” kijelentés senki másé nem lehet, csak Istené, az ember élete folyamán legfeljebb annyit mondhat: „vagyok, aki lehetek”. Az ómega és alfa is legfeljebb a Teremtő lehet, s nem – teszem azt – Babits Mihály.) A nemzeti szemlélet az individualitás és kollektivitás szétszakíthatatlanságának elméleti alapzatán nyugszik. Dinamizálja viszonyfogalmi létüket. A szubjektivitás az objektív lényegiség időbeli történése, a kollektív tudat ezért jelent minőségileg mást, mint a szubjektív tudatok összességét, hiszen már magába olvasztotta az elmúlt életek igazságtapasztalatát. A szubjektivitás magában hordozza az önmagán túlmutató lényegyet, de a maga pillanatnyiségében sohasem teljesítheti be azt. Saját igazsága a közösségi emlékezetben öröklődik a jövő nemzedékeihez.

A nemzet – mint kulturális tér – kialakulásakor még magában hordozta a totális érvényesség emlékezetét, s már utat engedett az egyéni szabadságtörekvésnek. A nemzeti elv mozgásba hozta a vallási világkép statikus felépítményét. A merev gondolati struktúrák, az örök világrend, az emberi sors determinációja, a változtathatatlanok tekintett elvont igazságfogalom helyébe az egyén közösségi befolyásoltságának felismerése, a saját világ körülhatárolhatóságának igénye lépett. A nemzeti közösség és tagjainak viszonyrendszere lett az identitás értelmezési lehetősége és cselekvési tere. A világra vonatkozó kijelentések igazságigénye ebből a viszonyfogalmi rendből származtak. Az örökkévalóra függesztett tekintet valamivel alább ereszkedett a gyakorlati életre, annak történeti jelenére. A jelentéstulajdonítás fundamentuma az egyéni sors időbeliségének tudata lett. A változás lehetőségének bizonyossága magával hozta annak kívánalmát is: az eredetiség elvárásává vált mind az egyéni életstratégia, mind az átfogó művelődési szerkezetek, például a művészetek területén, így a modernség kulcsfogalmává avanzált. A modern nemzeti kultúrákban a történelmi időben létező struktúrák a jelentésintenció hordozói. A múlt tekintélyét a jelen lehetőségpotenciáljával való rendelkezés váltja föl. Az időben való közvetítettség felismerése – a hagyományhoz való viszony összetettebbé válása – kulturálisan felértékelte annak elsődleges hordozóját: a nyelvet. A nyelvi időbeliség lassan az ön- és világszemlélet kizárólagos dimenziójává

vált. Önmagába zárt, autoreferenciális rendszerként foglalta keretei közé az individualitás radikalizált, kizárólag öncélokot követő gyakorlatát. Természetesen rá is hatott minden önmagába zárt rendszer entrópiája: a regresszív logika, a saját ellentmondásaiban forgó gondolkodás csapdájába került. A tételezett nyelvi létmód önálló szereplők nélküli folyamatábrává változott, ahol a működés az autonóm alaktság felbomlásához vezetett. A jelentések és az identitás negatív felfogása az irányadó: csak emlékét hordozzák a korábbi metafizikai struktúrákban kapott értelmüknek, önfelszámoló logikai felépítmények, nem többek.

Az önmagába zárt rendszer meghaladása nem történhet másként, mint annak a teóriának az elvetése útján, amely az igazságot és azonosságot önmaguk viszonyfogalmi létében meghatározhatatlannak véli, az ellentmondást mint kikerülhetetlen végső elvet használja, az antropológiai lényegkeresést ábrándkergetésnek tartja, elfogadva a világnak az emberrel szembeni közömbös voltát. A kiútkereső ott találhat segítőre, ahol talán nem is remélte: a kortárs teológiában. Wolfhart Pannenberg vallásfelfogása, annak a teremtés és a teremtmények világának mibenlétét kifejtő logikai vonatkozásai alkalmasak a nemzeti szemlélet újraértelmezésére. Szükségesnek látszik ebben a tekintetben az időfelfogás átalakítása. Ahogyan a múlt tekintélyét korábban felváltotta a jelen érvényessége, most az egzisztencia jövőre irányultsága lesz a fontos. A jövő jelentésígérete nem önkényes és változtathatatlan, mert az identitás időbeli létmódja továbbra is változatlan bizonyosság. Enigmatikus sem lehet, hiszen a pillanatnyi egész része a jövő értelemigazoló teljességének. Az értelem kibomlik az időben. Éppen ezért a múlt mindig lehetőséget ad az időben zajló igazságtörténet megragadhatóságára. A nyelvi közvetítettség a nemzeti keretek között fenntartható értelemvilágot segíti az előtérbe. A nemzet – kulturális és (általában) anyanyelvi közösségként – a kollektív értelemhorizont – hozzá képest – objektív mivoltát teszi átélhetővé az egyén számára. A múltba tekintésben figyelhető meg ez a sajátosság. Az egyéni cselekvés emlékezete döntően a nemzeti kultúrában kap helyet és értelmet, léteinek mementóját tőle remélheti. (Az egész emberi közösség számára kiemelkedő vagy valamiért figyelemre, megőrzésre méltó teljesítmények természetesen beépülhetnek más nemzeti kultúrákba is.)

A nemzet több mint önelv: az igazságnak a kollektivitásban megragadható alkalma. A nemzettudat végső soron a jövő értelemadó ígéretébe vetett bizalmat hordozó egyéni identitások kollektív igazsága. A múltbéli egzisztenciák számára már a „végtelenségben” való részesedést kínálják. A nemzeti kulturális emlékezet az egyéni sorson fölül álló, mert asszimiláló szellemi folyamat. A nemzettudatban való megjelenés az egyén identitástörténetének az a kiterjesztése, melyben adva van számára a – már rajta túlmutató – jövőből való részesedés lehetősége. (A valóság – s ez talán nem blaszfémia – hasonló szerepet játszik az ember életében. S csupán látszólagos az ellentmondás: a nemzeti eszme térhódítása szinkronban a szekularizáció folyamatával nem jelenti következőképpen azt, hogy a nemzeti összetartozás hangoztatása szembefordulna a keresztény egyetemességgel, az etnikai elkülönülést szorgalmazva. A „magyarok Istene” szintagmának egyes időkben

és társadalmi csoportokban való népszerűsége bizonyos fokig természetes igény megszólaltatása: a nemzet történelme során – sokak reménye szerint – isteni küldetést teljesít be. Éppen azért lehet a nemzeti szemlélet újrafogalmazásának a – sok szempontból átalakuló – teológiai gondolkodás a segítője, mert a nemzet eszméje a XXI. században – hasonlóan a kereszténységhez – az ember egyéniségétől és méltóságától való megfosztás elleni szellemi útkeresés egyik bázisává válhat. Hiszen tudjuk: az eltömegesedés a kultúrában alapellentmondást foglal magában. Az individualitás kultusza egyben a személyiség nivellálódását, leértékelődését is színre viszi. Szabadságélménynek mégiscsak kevés a fogyasztás jellegzetes módja. Ahol mindenki középpontban akar lenni, ott senki sincs ott...)

A nemzettudat megszületésekor három segítő, a vallási képzetek átörökítése, a logocentrikus gondolkodás és a közösségi létezés értelmének transzcendens eredtetése bábáskodott. A személyes önmagába zártságon és elidegenedettségen való felülemelkedés igénye formálja ma. A gondolkodás efféle megalapozása nélkül nem lehetséges nemhogy közösségi, de semmiféle azonosságtudat sem – amennyiben persze meg kívánjuk őrizni a szó jelentéstartalmát, s azon nem az azonosság lehetetlenségének azonosságként való elfogadását értjük. A fentiek tükrében könnyen belátható, hogy az esztétikai tapasztalat a nemzettudat része, ahogyan az a kezdetekben is volt. Az irodalom ennek a nyelvileg legkifinomultabb hordozója, az anyanyelvben feltáruló esztétikai élmény az élettapasztalatok valóságos kincsestára. Megfér benne a közösségi emlékezet mellett a privát szféra is. Az esztétikai hatástényezők által alkalmas az érzelmi-tudati azonosulásra.

Összegezzük: mit jelent a nemzeti szemlélet az irodalomban? Részben a – közkeletűen korábban posztmodernnek, ma csak szerényen – „korszerűnek” nevezett magyar irodalomreceptió sajátos válfajának, az individualitás és a szellemi korszerűség magától értetődő összekapcsolását magyarázó és legitimáló elvként használó gyakorlat kritikáját. A disszenzusos és hierarchikus hagyományfelfogás meghaladását. Az egységes elbeszélés elvét, a választ: mitől válik sajátta egy hagyománytörténet. Az állandó vonás benne – a kulturális és nyelvi áthagyományozódás, a történelmi tudatban való osztozás, a sorsközösség és a fenntartásra irányuló közös akarat és a jövőre irányuló együttműködés mellett – a változás egyedüli mikéntje. Gondolkodási mintát és gyakorlati tudást, életformát kínál a megismerésre. Elméleti aspektusában a nemzettudat speciális történetét, a gyakorlatban mással helyettesíthetetlen azonosságtapasztalatot jelent. Az irodalom az identitás nyelvileg kitüntetett eseménye mint értelmezés, illetve hordozója mint esztétikai értékű szöveg. Fenntartásának vágya a kulturális homogenizációval és elidegenedéssel szemben hat. Honnan származik esztétikumfogalma? Az öntapasztalás anyanyelvi kompetenciájának sajátosságából. Az irodalom kollektív jellegét az identitás nyelvi-kulturális befolyásoltságából és a sajátjának tekintett hagyománytörténet folyamatához való odatartozásból származtatja. Ez utóbbi gondolati elem tételezésében – a múlt példájától némileg különbözően – egyre inkább a tudatosság és az érzelmi kötődés dominál. Egyre kevésbé mondható, hogy a közösségi azonosságtudat valami eredendő, szerves, organikus, ösztönös állapot volna, inkább vállalt, tuda-

tos, megértett és akart-vágyott valóság. Az individuális elv az örökölt kollektívhez képest legalábbis azonos súllyal van benne jelen. Emocionális tartalma a saját világ őrzésének és a közösségi azonosulásvágynak elpusztíthatatlan emberi állandójából származik.

S még egy kérdés! Szemléletünkhöz szükséges-e önálló vizsgálati módszer?

Valószínűleg nem. Érdeklődésünk arra kell irányuljon, hogy bemutassa, miként beszél el önmagát az identitás, hogyan nyilatkozik meg az azonosságtudat az irodalmi művekben. Milyen történelmi-társadalmi-kulturális dimenzióban történik az értéktételezés? Hogyan alakul szimbolikus értelemvilágában a tartalmat hordozó elbeszélésszerkezet logikája, milyen verbális formákat ölt, miféle poétikumok fejezik ki az esztétikai természetű nyelvi cselekvésben fellelhető identitásélményt? A kulturális emlékezetből mely áramlatok hatnak a kollektív identitást megszólaltató fikcionalitás és metaforikus kifejezés (Assmann) kapcsolatára? Vagyis: milyen arculatot ölt a nemzettudat az irodalomban? De hogy milyen módszerhez nyúlunk e cél megvalósítása érdekében, nem lehet kizárólagos. A szemlélet képviselője nem igényel saját módszertant, az irodalombefogadás más szintjén áll.

MEGSZAKÍTOTTSÁG ÉS FOLYTONOSSÁG

A nemzeti irodalomszemléletnek a kezdetektől sajátja a megszakítottság és az idegen befolyásoltság tudata. Hagyománya, magától értetődően, problémátlanul nem egyenműsíthető, a nemzettudat összetettsége munkál benne. Az egyetemes művelődés – mint egy adott nemzeti látószögéből kirajzolódó távlat – és a nemzeti jelleg szükségzerű kettőssége alakítja ki a nemzeti önértelmezés kettős, az állandóság, egység, hagyomány, illetve a változás, az újdonság, a befogadás vagy elutasítás fogalmi által létező viszonyítási rendszerét. A hagyomány folytonosságának és töredezettségének egyszerre ható benyomása sajátos módon teremt meg – szinte következményképpen – a maga egyéni jellegét. Ebből persze nem kell szükségszerűen a meghasadtság és az egységes elbeszélhetőség elkerülhetetlenségére következtetnünk. A kulturális önszemlélet a XX. század végére mégis az egyet nem értés, a különállás elvére épült föl, s ez a gyakorlat helyet talált magának a közösségi és a privát önképben is. Eljutottunk odáig – már ami a magyar irodalmi gondolkodást (művelést és értelmezést) illeti –, hogy a még nyomokban fellelhető közösségi tudat a laza anyanyelvi kötöttségeken kívül nem ismer más kohéziós erőt vagy hatást. Pontosabban: már a nyelvi közösséget is kikezdték az anyanyelvi normát elvből korlátozóknak tekintő teoretikus szorgoskodók, mondván: a közösségi nyelvi norma akadály a szabad alkotásnak. (Annak hiánya pedig talán a megértésnek... Mennyire sajnálatos, hogy a rendszerváltozás kezdetén Görömbei András felvetése a szavak értelmének visszaadásáról a nyelvi közösség helyreállításának ábrándjává vált.) Mégis: a nyelvi szakadás nyilvánvaló tény, mindenekelőtt az irodalomértelmezésben. A konfliktusos „hagyományválasztás” illúziója (értsük ezen: szabad a vásár, válogass kedved szerint, s tarts fenn ellenségképet!) az állandóság nélküli szüntelen újrakezdés csalóka lehetőségét kínálja föl. Az összetartó erő min-

denekelőtt az intézményi összeczártságban nyilvánul meg. A másikat tagadó elméletek képviselői azonos állami intézményi – egyetemek, kiadói és folyóirat-struktúrára, mecenatúra, tudományos és művészeti minősítőrendszer – keretei között működnek. A második kapocs különös módon éppen a másik tagadására épülő viszony lehet: a részek azért tartoznak össze, mert a másikkal szemben fogalmazódnak meg, a másiktól való elhatárolódásban kapnak igazolást. Az egymásra utalt tagadás természetesen a múltból való közös részesedésre mutat vissza, amennyiben régi szembenállások tovább élő hatásait hordozzák magukban. A kulturális és tudati törések mentális következményei pedig nagyon is ismerősek lehetnek mindennapjainkból: az egyoldalúságok, félelmek, az önvédelmi ösztön felerősödése, a haza és haladás eszméinek szembekerülése – ahogyan azt N. Pál József egész posztzocialista térségünkre jellemzőnek látja.

S ha már a „haza és haladás” fogalmi párjánál időzünk – elgondolkoztunk-e már azon, hogy e „jelszavaink” összepárosítása az elmaradottság tudatosodásából, a felzárkózás szükségességének felismeréséből származnak? Az eredendő öncél és a mintakövetés összehangolásának szándéka dolgozik benne. Ahol kialakul e fogalmi pár, ott a nemzeti közösség önmeghatározása hiánytudattal terhes. Mindazonáltal a haza fogalmában megjelenített ragaszkodás a sajátosságához nélkülözhetetlen követelménye ennek a gondolkodásnak. A haladás kívánalma mindig a haza „üdvére” szolgál, a jelszóban feltáruuló program tulajdonképpen az egyéni önmegvalósítás és a közösségi hovatartozás összehangolását segíti elő.

Lehet, hogy a magyar irodalom minden XX. századi útja Ady Endréhez vezet?

Hiszen nála látható először a legélesebben a határhelyzet, a kulturális elidegenedés állapota. Nála jelenik meg messze ható erővel a személyes és a kollektív konfliktusos viszonya, ugyanakkor ő az, aki erőfeszítést tesz a közösségi tudat újraépítésére. Ady a példája az archaikus és a modern minőség összekapcsolására a jelen krízistudatával szemben. Számára a jelen kiüresedett, mert elveszítette a múlt megtartó, vitális értékeit, illetve megmerevedett, halott klisékbe fagyott. A közösségi tradíció újraértelmezésének elementáris igénye, a megkésetttségérzés, az egyéni önkiteljesítés korlátozottságának fájdalma a múltat és a jövőt egyszerre tolja a gondolkodás előterébe. A jelent meg kell változtatni, s ennek két párhuzamos útját vélte felfedezni. Fel kell tárnai az elfeledett régmúltat, ugyanakkor nyitottan kell állni a modern ösztönzések befogadására. Adynál ez egyszerre eredetigazolás, azonosulás az újragondolt nemzeti eszménnyel, és kiválás a korlátozó környezetből a személyiség szabad önkiteljesítésének programjával. A magyar irodalmi gondolkodás két jól ismert válfaja körvonalazódik ebben a gesztusban. Az egyik irány a közösségi hagyomány megtisztításának, az autentikus sajátosság megtalálásának a vágyát fejezi ki. A másik irány a hagyomány visszahúzó hatalmát érzékeli, ezért meghaladására, a megújulást jelentő idegen minták asszimilálására törekszik. Mondhatnánk akár hogyha léteztek volna a maguk érintetlen tisztaságában ezek a tájékozódási irányok, akkor az előbbi a kollektivitás, míg utóbbi az individualitás kultuszát hozta volna létre. (Már Adynál sem egyértelmű a helyzet még a „régiség” felé fordulásban sem. Mennyiben volt ez valóban a magyarság

„ősvalójával” való azonosulás igyekezete, s mennyiben a költő egyéniségkultuszának, az „utolsó magyar” öndefiníciójának a következménye? Arról a zavarról bővebben nem is szólva, hogy a költő „korroborija”, nemesítő fajteremtése micsoda doktrinerség és fantazmagória.) Annyi azonban megállapítható, hogy a nemzeti jelző inkább a múltnak a maga tisztaságában való feltámasztási igényéhez kapcsolódott az Ady utáni gyakorlatban, szembefordították ezzel a jellemzően a nyugati kulturális centrumokból átemelt, követendő mintákat adó progresszió ígéretét.

S mennyire tanulságos Horváth János Ady-kritikája (*Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége!*) Megszületésének ideje (1921) ugyancsak fontos körülmény. A trianoni országdarabolás és nemzetszakítás olyan töréspontja a nemzettudatnak, ezen belül az irodalomértelmezésnek, amely lehetetlenné teszi a korábbi érzelmi-tudati viszonyulások továbbvitelét. Horváth Ady tevékenységében a jóvátehetetlen hagyománytörés végrehajtóját látja. Egy olyan identitáskrizis – részben öntudatlan – okozóját, amely alapjaiban rengeti meg a nemzeti klasszicizmus ideájában megvalósulni vélt közösségi azonosságtudatot és esztétikumfelfogást. A műveltségbeli szintézis és az erkölcsi konszenzus idők fölötti rendszere érvénytelenné vált, s lám – vonhatta le talán a következtetést Horváth – ezzel párhuzamosan a nemzet életének állami és kulturális keretei is földrengésszerű átalakuláson mentek át. A nemzeti klasszicizmus idealizálásában még szétválaszthatatlanul összetartozott esztétikai érték és erkölcs. Egy ideáltípusban megragadhatónak vélt nemzetjellem elemei voltak azok a bizonyos „lelki föltételek”, melyek „nemzeti egyéniséget egyedül fejthetnek ki”. Az idegen hatással (itt a zsidóság szellemi-társadalmi-politikai térnyeréséről van szó) szembeni ideologizálás átalakulása is megfigyelhető Horváth János elutasító és számon kérő gesztusában. Míg a romantika korában – ahogyan azt például Dávidházi Péter kiemeli – a magyar irodalmi tudat sokat köszönhetett Jacob Friederich Reimann-nak. Jó háromszáz évvel ezelőtt, 1708-ban, az európai nemzetek tudományos teljesítményéről értekezve az érdemdús szerző azt találta papírra vetni, hogy a magyarok műveiről és szerzőiről azért nem lehet hírt adni, mert természetüknél fogva mindig többre becsülték a lovakat és kardokat, mint a könyveket. E sommás vélekedés még több mint egy évszázad múlva is bántóan hatott, s cselekvésre ösztönözte honunk szellemi embereit. A csorbát kiköszörülendő, Franz Schedel Toldy Ferencé vált, s irodalomtörténetet alkotott, mutatván: téved a német. Magyarország kulturálisan igenis egyenrangú az önmagát a világ műveltségi elitjének tekintő Nyugat-Európa nagy s dicső nemzeteivel. A maradandó summázat: nemzeti irodalomtörténet-írásunk – ahogyan a Lajtától nyugatra – a kulturális önigazolás igyekezetéből fejlődött ki. Trianon után viszont a külső befolyásolás már nem feltétlenül ösztönző és befogadott hatás, lehet immár elutasított, önvédelmi küzdelmet kiváltó. A történelem folyománya, hogy a nemzeti szemlélet korábbi jellemzője, az öntudatos kulturális ön- és fölénytudat, illetve a regionális vezető szerep ambicionálása – a realitásokkal számotvetőknél – eltűnik. A történelmi állam szétesése és a magyarság számszerűen is jelentékeny részének kisebbségi sorba kerülése a terjeszkedéssel, a tervezéssel szemben a védekezést, a múltbéli irányítévesztés okainak felkutatására irányuló igyekezetet hozza

magával. A zsidóság megjelenítette szellemi-kulturális kihívás (mint a „haladó” elvű külső befolyásolás és a nemzetfelettség ideológiája): az önelvűséggel szemben megfogalmazódó, szervetlennek mutakozó, nyugat-európai mintákat követő politikai és kulturális minták megkövetelése egyértelműen károsnak minősülnek Horváth Jánosnál.

Máig ható következménye van annak, hogy az egymásra következő nemzedékek haza- és magyarságszemlélete távol került a másiktól. A millennium idején – ahogyan azt Szabó Zoltán látta – a tudatokban az ország, az állam és a haza még egybeesett. Trianon után mindent újra kellett gondolni. Az egyensúlyban levőnek érzett állapot megbillent, s a személyes és kollektív, illetve a saját-idegen relációban egyoldalúságok jelentkeztek. A politikai ideológiában a hivatalos keresztény-konzervatív, a szociáldemokrata vagy kommunista, a polgári radikális, illetve a népi szemlélet felfogásai vitában álltak, sőt egyes összevetésekben kizárták egymást. Az identitás tekintetében a legfontosabb mozgásnak a befogadás-kiterjesztéssel szemben az elutasítás, elzárkózás társadalmi gyakorlata mutatkozott. Míg az előbbi viszonylatban a szociálisan alávett rétegek „felfedezése”, kiemelten a parasztság kulturális emancipálódása talán a legnagyobb pozitívum, addig másik oldalról a faji gondolat, a nyugati művelődésben való idegenség érzésének hangoztatói, az elzárkózást sulykoló nemzetkarakterológiák barkácsolói – magától értetődően eltérő mértékben felelősséget viselő – munkálkodásának szörnyű következménye a származás alapján való kirekesztés megvalósulása, mindenekeelőtt a zsidóság kollektív tragédiája volt. A történelmi traumák sorozatára következő kommunista elnyomás hatalmi prése már egy olyan állapotban levő nemzettudatra gyakorolt nyomást, melyben mind a kollektivitás, mind az individualitás terén sérülések, deformációk mutatkoztak. Az előbbi súlyosan kompromittálódott a politika által, s társadalmi méretekben az egyéni szabadság is lehetetlenné vált.

Ugyan mi lehetett volna erre az irodalom válasza? Mára evidens igazsággá vált Görömbei András megállapítása: a magyar irodalom nemzettudata defenzív, védekező jellegű.

A szovjet megszállás utáni – különböző jelzőkkel ellátott, egymást váltó – diktatúrák a háború előtti kulturális életnek csak egy részét, a Horthy-rendszer ellenzékének tekinthető vonulatokat engedélyezték felszínen maradni. A hivatalos keresztény-konzervatív kurzus támogatott alkotói és művei a felülről szorgalmazott kultúraváltás intenciói, majd 1956 után már általánosan elterjedt, kollektívan kívánt amnézia hatalma alá kerültek. Az utólagosan is teremtett baloldali, forradalmi „értékek”, a polgári művelődés „progresszív” elemei mellett az urbánus és a népi irányzatok képviselői kaptak lehetőséget „felzárkózni” a kor követelményeihez. Nyugatról csak a haladónak minősített produktumok jöhettek be, míg elkezdődött a szovjet művelődés és a testvéri országok feltűnően hasonló művészetének terjesztése az „utolsó csatlós”, a „fasiszta” reváns törekvésektől – a diktátorok elvárásaihoz képest – nehezen szabaduló magyarság körében. A kultúra és a szellemi élet teljes kiszolgáltatását a hatalmi érdekeknek és ideológiának, valamint a nemzetből lakossággá váló népességnek a múltismerettől, a nemzeti tradíció kötelékei-

től és a polgári értékektől, mentalitástól való „megszabadítását” hozta mindez magával. A felejtés akarása a túlélés általános módszerévé vált, különösen az ötvenhatos forradalom után.

A megszólalás korlátozása, az ideológiai befolyásolás evidens következménye: kényszeres idomulás és szembeszegülő szellemi innováció. Az irodalomban a modernség egymást követő hullámain kibontakozó szerteágazó sokféleségnek egy csapásra vége szakadt – ami a hivatalos nyilvánosságot illeti. Az alternatív nyilvánosságban – nevezzük így – természetesen nem következett be teljes hagyománytörés, sőt bátran beszélhetünk folytonosságról. A II. világháború után „irodalmunk úgy is nézhető, mint a szellem szabadságharcának művészi megnyilatkozása”, véli Görömbei András. Czeslaw Miłosz szerint a közép-európai irodalmak legszembetűnőbb sajátossága a történelem állandó jelenléte. Valóban így van, ezért mutat eltérést a korban a nyelv problémája Nyugaton és nálunk, ezért lehet némileg más az abszurditás megjelenítése mifelénk, s alakulhatott ki a beszéd-ellenbeszéd rendszere. Magam irodalmunk legutóbbi bő fél évszázados történetének lényegi mozgóatóját az azonosság mibenlétének kifejezésére irányuló két párhuzamos, egymással gyakran érintkező hagyománytörténet alternativitásában, vitájában látom. Az egyik vonulat az archaizáláshoz, a múlthoz, a folklórhoz, a remitológizációhoz való fordulás, a „tisza forrás” keresése, a bartóki modell megalkotása a kulturális válságérzékelésre adott karakteres válasz, amely a történelmi léthelyzetre irányuló reflexión keresztül próbál megújulást keresni a régiségből és a történelmi múltból, a sajátosság új közösségi megalapozását létrehozva. Jellegzetes vonása a saját kollektív hagyományból való szellemi táplálkozás. Itt a népi kultúra mélyén, a mítoszokban, a történelemben a sajátosság és az egyetemesség összetartozásának élménye a domináns elv. A sorsból, a sajátosból nézve mutatkozik meg az általános mibenléte, s az idegen elem jellemzően megtermékenyítő hatású, asszimilált. (Érdekes idézni e helyen Nagy Gábor megállapítását, mely szerint a hagyományközösségi paradigma máig nem szakadt meg: „Módosulva bár, de tovább él Ady, József Attila életművében, majd Illyés Gyula és Nagy László ösztönző példája révén számos költő művészetében egészen napjainkig.”) A másik tendencia a személyesség nézőpontjából egy elvontabb – olykor nyíltabban teoretizáló –, a létezés általánosabb, a konkrét történelmi valóságtól eltávolított perspektívájában fejezi ki valóságfelfogását vagy esetenként krízistudatát. Itt a léthez való viszony a maga elhatároltságában, a kollektív vonatkozási rendszerekből kiszakítottan tárul föl. Az általánoshoz képest a konkrét mindig másodlagos, a történelmi idő elfedi az egyetemes lényegit. Az ontológiai természetű problémalátás az egyéni önszemlélet paradoxonokban való felfogása mellett a közösségi tudásformákat hordozó, nagy struktúrák lecserelését szorgalmazza. A közösségi identitás mibenlétének olyasfajta átalakítását, amely a nemzet helyett a szabad választás által megszülető, különböző érdeklődésű, célú közösségek hálózatában, a kiscsoportok mátrixában véli azt felfedezni. A kétirányú tájékozódáshoz az idők folyamán az irodalom eltérő kulturális funkciókhoz való társítása kapcsolódott. A nemzeti tudat hordozója és megszólaltatója egyrészt,

egyéni önkifejezés és kiscsoportos kulturális önfelmutatás, illetve a metafizika-kritika ellenkultúrájának tudományos reprezentációja másrésztől.

A feladat előttünk áll: ennek a széthulló rendszernek hagyományai által egymáshoz illő elemeit kellene ismét összerakni! S látnunk kell a helyzet sajátosságát is. A nemzeti irodalomszemlélet hasonló gonddal küzd, mint a demokrácia elmélete. Önmagába kell olvasztania saját radikális kritikáját, netalán tagadását is, abból a belátásból táplálkozva, hogy a nemzeti elv elvetésével szemben alakul annak újbóli megerősítése. Azonosságtudatunknak ez is természetes része.

Befejezésül útravalónak csomagolom Pannenberg gondolatait: a lét nem saját magában van megalapozva, nem birtoklás, hanem részesedés, az önazonosság nem magáért való közvetlenség.

Több.

Balassi-részlet